

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

GENU POP - webmaster

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

© 2015 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

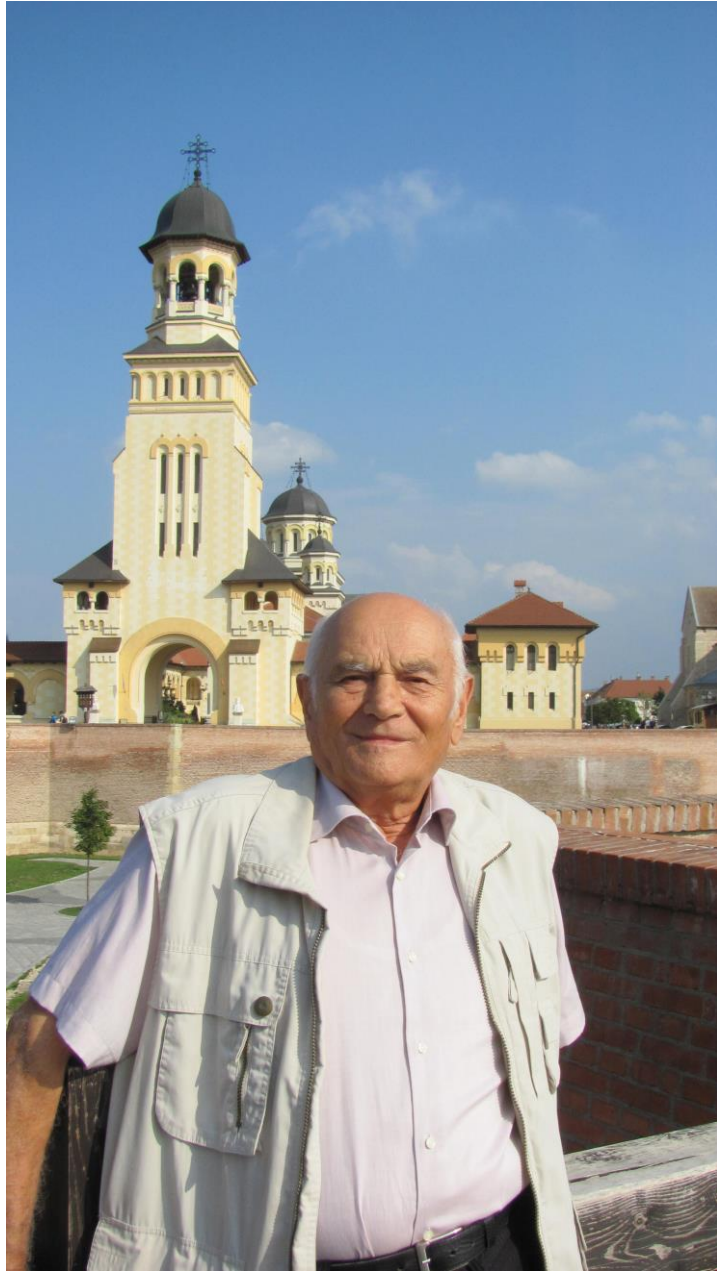

MMXV

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN

Textele nepublicate nu se restituie.

Gheorghe Anghel

SUMAR

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

RADU OTA, Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești...XI

STUDII – STUDIES

ANAMARIA TUDORIE, Date privind morfologia ceramicii Starčevo-Criș de la Cristian I (județul Sibiu).....	1
<i>Data regarding the morphology of Starčevo-Criș pottery from Cristian I (Sibiu county).....</i>	
ELENA-CRISTINA NIȚU, FLORENTINA MARȚIȘ, SABIN ADRIAN LUCA, Considerații tehnologic și funcționale asupra materialului litic cioplit din așezarea Cristian I (Neolitic timpuriu – Starčevo-Criș I).....	11
<i>Techno-typological and functional considerations of chipped stone materials from Cristian I settlement (early neolithic - Starčevo - Criș I).....</i>	
SABIN ADRIAN LUCA, FLORENTINA MARȚIȘ, Semne și simboluri preistorice în Transilvania (1). „Tăblița secretă”. Așezarea neolitică și eneolitică de la Tărtăria-Gura luncii (jud. Alba).....	35
<i>Prehistoric Signs and Symbols in Transylvania (1). "The secret tablet". Neolithic and Eneolithic settlements from Tărtăria- "Gura luncii" (Alba county).....</i>	
MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Noi precizări cu privire la succesiunea depunerilor neolitice de la Limba-Oarda de Jos (jud. Alba).....	47
<i>New considerations about the Neolithic deposits in the archaeological site at Limba - Oarda de Jos (Alba county).....</i>	
GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, SORIN COLESNIUC, SOTE ANGELESKI, Muntele Teasc. Despre sanctuare în natură (II).....	85
<i>The Teasc mountain. About sanctuaries in the nature (II).....</i>	

CORNELIU BELDIMAN, DAN-LUCIAN BUZEA, DIANA-MARIA SZTANCS, BJÖRN BRIEWIG, Microscopy of prehistoric symbolic artefacts. <i>Wietenberg</i> decorated antler plate discovered at Șoimeni, Harghita county (II).	113
GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, RADU OTA, TEODOR MUNTEAN, MARIUS RĂZA, OVIDIU OARGA, DAN ANGHEL, Raport preliminar cu privire la săpăturile arheologice preventive întreprinse la Gâmbaș – sit 2.....	133
<i>Preliminary report regarding rescue archaeological excavations at Gâmbaș – site 2.....</i>	
DAN ANGHEL, MONICA URSU, Contribuția investigațiilor multidisciplinare în vederea restaurării unor piese de armament și harnașament din perioada Regatului dac..	181
<i>Contribution of interdisciplinary investigations to restoration of some pieces of arms and harness from the period of Dacian kingdom .....</i>	
CSABA SZABÓ, Romans in the garden. Notes on some recently attested stone monuments from Alba Iulia.....	217
<i>Romani în grădini. Note despre câteva monumente de piatră recent identificate la Alba Iulia.....</i>	
RADU OTA, CSABA SZABÓ, Cultul lui Cybele - Magna Mater în Dacia romană.....	227
<i>The cult of Cybele – Magna Mater in Roman Dacia .....</i>	
RADU CIOBANU, O nouă statueta descoperită la Apulum cu reprezentarea unui zeu fluvial – elemente de mitologie comparată, probleme de iconografie și stil.....	245
<i>Une nouvelle statuette récemment découverte à Apulum avec la représentation d'un dieu fleuve - éléments de mythologie comparée, questions d'iconographie et de style.....</i>	
ANDREEA ALMĂJANU, RADU OTA, Cultul lui Apollo la Apulum	259
<i>The cult of Apollo at Apulum.....</i>	
SORIN ȘERBAN, Metode și tehnici diferite de restaurare a două vase de tip <i>terra sigillata</i> descoperite în <i>principia</i> castrului legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum.....	279
<i>Different restoration methods and techniques of two terra sigillata vessels discovered in principia of the roman fort of XIII Gemina legion from Apulum.....</i>	
CĂLIN COSMA, Observații privind prezența războinicilor avari în Podișul Transilvaniei în perioada secolelor VII-VIII.....	293
<i>Notes on the presence of avar warriors in the Transylvanian plateau during the 7th-8th centuries.....</i>	

AUREL DRAGOTĂ, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, MATEI DRÎMBĂREAN, VALENTIN DELEANU, The early medieval necropolis from Alba Iulia - <i>Izvorul împăratului</i> . Archaeological researches in 2014.....	321
FLORIN CIULAVU, Cercetările arheologice efectuate la monetăria de la Alba Iulia – prezentare generală.....	351
<i>Archaeological excavations at the Alba Iulia mint – general presentation.....</i>	

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, Alin Frânculeasa, <i>Cimitirul din epoca bronzului de la Câmpina (jud. Prahova)</i> , Muzeul județean de istorie și arheologie Prahova, Seria Arheologie VII, Editura Cetatea de Scaun 2014, 353 p (incl. 113 planșe).....	377
RADU CIOBANU, Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces (Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art – <i>Corpus Signorum Imperii Romani</i>) – ed. Cristina-Georgeta Alexandrescu, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015, 384 pag.....	381
Lista autorilor.....	389

Gheorghe Anghel, maestru al muzeografiei românești

În cei peste 125 ani de existență a Muzeului din Alba Iulia s-au afirmat numeroase personalități ale istoriografiei, arheologiei, muzeografiei și științei restaurării din România, care și-au adus un însemnat aport la dezvoltarea acestor domenii. Printre acestea vom aminti câteva nume de referință care au intrat în istoria prestigioasei instituții de cultură: Adalbert Cserni – fondatorul muzeului, Ion Berciu – cel care a reorganizat muzeul începând cu finalul perioadei interbelice, Alexandru Popa, Nicolae Josan, Vasile Moga, Radu Ciobanu, Viorica Suciș și Horia Ciugudean.

Volumul de față este dedicat domnului Gheorghe Anghel cu ocazia împlinirii frumoasei vârste de 80 de ani. Un remarcabil portret al Domniei sale a fost realizat de distinsa sa colegă, doamna Viorica Suciș, cu ocazia împlinirii vârstei de 70 ani, în numărul XLII al anuarului nostru.

Gheorghe Anghel s-a născut în satul Șard, comuna Ighiu, județul Alba, la 7 aprilie 1935. Fiu al Mariei și al lui Petru Anghel, a cunoscut îndeaproape realitățile satului românesc. Părinții sărbătoritului nostru s-au ocupat îndeaproape de educația fiului lor, încurajându-l să urmeze cursurile Școlii elementare din Șard, apoi a Școlii Pedagogice din Deva. Studiile sale au fost încununate de absolvirea în anul 1958 a Facultății de Istorie-Filozofie, secția Istorie a Universității ”Victor Babeș” din Cluj-Napoca. Aici a avut șansa de a audia cursurile unor mari personalități ale istoriografiei naționale și europene, profesori de prestigiu precum acad. Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Nicolae Lascu, acad. Virgil Vătășianu, acad. Ștefan Pascu și mulți alții.

Tânărul cercetător al Evului Mediu românesc a fost sfătuit de profesorii săi să elaboreze o teză de doctorat cu o tematică dificilă, prin care se dorea deschiderea de noi drumuri în cercetarea istoriei medievale românești. Eforturile sale au fost încununate prin susținerea tezei în anul 1978, intitulată *Fortificații medievale din sud-vestul Transilvaniei*, al cărei conducător științific a fost acad. Ștefan Pascu. În general o teză bună de doctorat trebuie să fie publicată! Cu ajutorul editurii Dacia, în anul 1986, a văzut lumina tiparului una din cele mai valoroase monografii ale Evului Mediu românesc, ”Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI”. Prin această lucrare Gheorghe Anghel și-a câștigat renumele de *fondator al castelologiei românești*.

Cercetările Domniei sale au atras atenția specialiștilor de peste hotare, care l-au invitat la opt congrese internaționale, printre care amintim cele de la Durham, Teheran, Basel și Roma. Recunoașterea profesională din partea lumii științifice s-a concretizat și prin acceptarea sa ca membru al unor prestigioase organizații științifice internaționale: Societatea Amicii Ceramicii Romane

(Elveția), Societatea de Numismatică (Belgia) și Societatea de Studii Mithraice (India).

Lista publicațiilor științifice semnate de Gheorghe Anghel a fost întocmită de doamna Viorica Suci în materialul amintit anterior. Vom aminti selectiv câteva cărți și studii care au adus un însemnat aport la dezvoltarea cercetării Evului Mediu și epocii moderne: Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, Ed. Meridiane, București, 1971; Gh. Anghel, *Fortificații medievale din piatră din sec. XIII-XVI*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1986; Gh. Anghel, *De la Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Alba Iulia, 1993; Gh. Anghel, "Trei tezaururi monetare din secolul al XVII-lea, descoperite la Alba Iulia", *Apulum*, V, 1964, p. 375-406; Gh. Anghel, "Săpăturile arheologice de la cetatea feudală de la Piatra Craivii", *Apulum*, V, 1964, p. 309-322; Gh. Anghel, "Date noi în legătură cu apeductele medievale de la Alba Iulia", *Sargetia*, V, 1968, p. 155-163; Gh. Anghel, "Mesures de capacité medievales employées en Transylvanie au Musée d'Histoire d'Alba Iulia", *Noesis*, II, 1974, p. 163-167; Gh. Anghel, "Castelul de la Hunedoara", *Sargetia*, XI, 1974-1975, p. 363-376; Gh. Anghel, "Les forteresses moldaves de l'époque de l'époque d'Etienne le Grand", *Château-Gaillard*, Caen, VII, 1975, p. 21-34; Gh. Anghel, "Despre apariția primelor donjoane de piatră din Transilvania", *Apulum*, XVIII, 1980, p. 195-220; Gh. Anghel, "Considerații generale privind tipologia cetăților medievale din România", *Apulum*, XIX, 1981, p. 151-163; Gh. Anghel, "Considérations sur l'architecture des fortifications romain du XIII au XVI siècles", *Château-Gaillard*, Caen, IX-X, p. 273-292; Gh. Anghel, H. Ciugudean, "Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)", *Apulum*, XXIV, 1987, p. 170-196; Gh. Anghel, "Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia", *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-302; Gh. Anghel, "Necropola birituală, prefeudală de la Ghirbom", *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 255-271; Gh. Anghel, "Vauban și fortificațiile bastionare din Transilvania și Banat (sec. XVII-XVIII)", *Sargetia*, XXVII/1, 1998, p. 581-631; Gh. Anghel, V. Suci, "Mărturii ale plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului", *Apulum*, XLI, 2004, p. 367-386; Gh. Anghel, "Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medievală de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea", *Apulum*, L, 2013, p. 167-181.

Prin cercetările arheologice efectuate sub conducerea științifică a Domniei sale au fost aduse noi și valoroase informații privind epoca migrațiilor, evul mediu timpuriu și dezvoltat, perioada premodernă și cea modernă din istoria Transilvaniei. Amintim săpăturile arheologice de la Piatra Craivii, Tăuți, Cetatea de Baltă, Sânmiclăuș, Blandiana, Berghin, Ghirbom, Alba Iulia – Stația de Salvare, Alba Iulia – ravelinul Sf. Francisc de Paola și multe altele.

Gheorghe Anghel a fost un manager de mare valoare, conducând Muzeul din Alba Iulia 23 de ani, între 1971 și 1994, fiind cel mai longeviv din istoria instituției noastre. Meritele Domniei sale sunt indiscutabile, și au fost amintite în portretul redactat de Viorica Suciuc acum un deceniu. Vom reaminti că sub conducerea sa patrimoniul mobil al Muzeului s-a îmbogățit cu numeroase bunuri cu valoare arheologică (aici incluzând și pe cele numismatice), bibliofilă, etnografică, documente de arhivă etc. În perioada mandatului său patrimoniul Muzeului din Alba Iulia s-a îmbogățit cu peste 300.000 de asemenea bunuri. A fost inițiatorul organizării sesiunii științifice anuale a Muzeului încă din primul an în care a preluat funcția de director. A reorganizat de numeroase ori expoziția de bază, iar sub conducerea sa a fost restaurată clădirea Sălii Unirii în anul 1993. De asemenea a pus umărul la înființarea câtorva instituții muzeale: Muzeul Pavilionar al Mineritului din Roșia Montană, Muzeul "Avram Iancu" din Câmpeni și Muzeul din Blaj.

Domnul Gheorghe Anghel nu și-a uitat originile, și ca veritabil fiu al satului a contribuit substanțial la editarea monografiei localității în care s-a născut și copilărit. Astfel a văzut lumina tiparului lucrarea semnată alături de Gh. Măhăra și M. Munteanu, *Șard – un sat din "Țara Vinului"*, Ed. Altip, Alba Iulia, 2006.

A susținut în continuare apariția a 25 noi numere ale anuarului *Apulum*, în ale cărui pagini au continuat să publice nume grele ale istoriografiei românești și mondiale.

Domnul Gheorghe Anghel continuă să fie o persoană activă care participă la viața științifică a Muzeului din Alba Iulia, oferind sfaturi utile și pertinente colegilor mai tineri. Vor rămâne în amintirile mele fructuoasele discuții științifice despre diversele aspecte ale vieții romane de la Apulum, dar mai ales cele cu privire la problema "anului 1000" de la Alba Iulia, grupurile Mediaș și Blandiana A, existența unui voievodat la Bălgrad, problema episcopului Hyerotheos șamd. Domnul Gheorghe Anghel, prin personalitatea sa excepțională, se constituie drept o adevărată enciclopedie. N-am să uit discuțiile pe diverse tematici avute în biroul meu sau la bibliotecă, dar și în plimbările noastre din Cetatea Alba Carolina. Țin minte cum mi-a povestit în detaliu procesul de fabricare a vinului spumant, apoi soiurile de struguri care se cultivă în zona sa natală. Domnia sa are un umor debordant, fiind expert în a spune bancuri. Este un om care știe să-și trăiască viața, bucurându-se de tot ceea ce-i oferă mai frumos aceasta.

Cu prilejul lansării acestui număr al anuarului *Apulum* îi urăm sărbătoritului nostru viață lungă, multă sănătate și un sincer La mulți ani!

Radu OTA, Alba Iulia

O NOUĂ STATUETĂ DESCOPERITĂ LA APULUM CU REPREZENTAREA UNUI ZEU FLUVIAL – ELEMENTE DE MITOLOGIE COMPARATĂ, PROBLEME DE ICONOGRAFIE ȘI STIL

Radu CIOBANU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: zeul fluviu, personificare, mitologia comparată, castrul legiunii a XIII-a Gemina.

Mots-clés: le dieu fleuve, la personnification, la mythologie comparée, le camp de la Legion XIII Gémina.

Descoperirea unei noi piese sculpturale reprezentând un zeu fluvial, în perimetrul castrului Legiunii a XIII-a Gemina prilejuiește o serie de observații legate de prezența acestor tipuri de monumente în cadrul artei romane, iar statueta¹ adusă la lumină la Apulum îmbogățește considerabil patrimoniul arheologic cunoscut, până acum cel puțin, în Dacia (**Fig. 1-4**)².

Din acest motiv considerăm nimerit a circumscrie piesei în chestiune un cadru mai amplu de abordare, orientând observațiile spre câteva minime chestiuni generale de mitologie comparată romană, necesare pentru înțelegerea acestor categorii de monumente de for public și trecând abia apoi asupra problemelor de iconografie și stil, întrucât, așa cum se va putea vedea, toate acestea se dovedesc a fi până la urmă într-o strânsă relație de complementaritate.

1. Tibrul și zeei fluviali în religia romană – semnificații și sensuri ideologice.

Așa cum o serie de cercetări arheologice din ultima vreme par să o confirme pe deplin, romanii și-au întemeiat începuturile istoriei lor sub semnul unor legende menite să justifice în ochii tuturor anvergura și ambițiile cuceririlor de-a lungul întregii antichități. Ceea ce se cunoștea destul de puțin era faptul că sâmburele legendei avea să se dovedească totuși real, palpabil chiar. De pildă, vechiul for al Romei păstrează încă urmele vestigiilor străvechi legate de trecerea pe acolo a lui Romulus însuși, întemeietorul cetății. Unul dintre aspectele esențiale ale acestor începuturi îndepărtate în timp, îl constituie chiar

---

¹ Este vorba de o statueta și nu o statuie, având în vedere dimensiunile.

² Piesa în chestiune a fost recuperată în 2011 cu prilejul înlocuirii pavajului stradal din spatele Muzeului Național al Unirii. Asupra detaliilor tehnice ale piesei și a circumstanțelor în care a avut loc descoperirea, a se vedea anexa de la sfârșit.

râul ale cărui meandre șerpuiesc și astăzi aproape la fel ca odinioară, și care încheagă de-a lungul malurilor sale întinsul oraș. Nucleul acestuia, locul unde se spune că apele învolburate ale Tibrului i-au adus în timpurile străvechi pe Romulus și Remus, se leagă tocmai de acest râu, căci așa cum aveau să dovedească cercetările arheologice, nu departe de poalele colinei Palatinului, în apropierea Casei lui Augustus, Romulus însuși avea să își ridice un adăpost, de fapt prima construcție, în ordine simbolică, ridicată acolo și care marchează locul unde inima orașului începe să bată pentru prima oară³.

Din punct de vedere etimologic numele râului, Tibrul, își află explicația în câteva interpretări, mai mult sau mai puțin corecte, conform cărora *Tiberinum* (*Thybris* în greacă) însemna „*torent ce vine de la munte*”. Alte ipoteze indică apoi numele unor străvechi regi ai Etruriei și Albei, cum au fost *Thebris* sau *Tiberinus* de pildă⁴. Oricum, ceea ce merită a fi subliniat în acest context este faptul că, spre deosebire de Nilul Egiptului antic, Tibrul nu a fost văzut aproape niciodată în antichitate drept cel care „hrănește” belșugul pământului, ci mai degrabă drept un „vindecător”, iar celebrul sanctuar consacrat Hygiei și lui Esculap de pe Insula Tiberină pune în lumină exact acest aspect⁵. Este interesant de observat apoi că o serie dintre divinitățile fluviale venerate de romani aveau în chip esențial acest caracter „terapeutic”, chiar dacă apa, în sens generic, constituia odinioară, la fel ca și azi, sursa rodului ogoarelor. Firește că pe măsura dezvoltării economice a așezărilor cursurile de apă aveau să fie prețuite și sub aspect comercial, iar cazul particular al Mureșului din Dacia, de pildă, se leagă tocmai de sensul amintit înainte.

Conform credințelor străvechi Tibrul, asemenea unei divinități clar definite, intervenea activ în viața cetății, iar sălașul sacru se situa la jumătatea cursului său dintre Roma și portul de la Ostia. Acolo se ridicase și *atrium Tiberis*, unde Eneas, se spune, venea uneori să afle voința zeilor în ceea ce privește înfăptuirile comunității întemeiate de el departe de meleagurile Troiei cucerite de ahei⁶.

Așa cum Tibrul însuși s-a identificat îndeaproape cu Roma, prin semnificațiile amintite aici, la fel o serie de cursuri de apă, aflate în apropierea unor orașe prospere din lumea provincială romană aveau să constituie, pentru mentalitatea epocii, tot atâtea simboluri ale acestora. Dar uneori simbolistica

³ Corbier 1992, p. 871-916; Caretoni 1987, p. 771-779.

⁴ DAGR - (Chr. Daremberg, E. Saglio, edit) *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 1877-1919. (www.univ-tlse2.fr/sdx_dagr). t5_p1_dagr_page_0308_image_0001.

⁵ Vezi Coarelli 1998, p. 243-244.

⁶ Conform credințelor străvechi, există doi eroi mitologici considerați a fi întemeietorii sacri ai Romei, unul este Romulus, celălalt Eneas, care după cucerirea Troiei de către ahei, avea să se stabilească în Italia, nu departe de locul unde ia naștere Roma însăși. Asupra acestui subiect, vezi: Dardenay 2010, o lucrare fundamentală asupra subiectului.

fluviilor-cetăți, în sensul în care acestea le reprezintă, așa cum a fost amintit, depășește cadrul strict local al unei asemenea abordări, dobândind sensuri mult mai largi. În contextul acestor observații, pentru a înțelege și mai bine simbolica reprezentărilor legate de zeii-fluvii (sau fluviile-cetăți prin deplasarea sensurilor simbolice de la cursul de apă la orașul care ia naștere pe malurile sale), este important de observat cum anume un monument celebru al Romei, legat de zeii fluviali, ajunge să constituie pentru mai multe generații ale antichității clasice, o prezență mereu vie a echilibrului și prosperității lumii romane. Pe câmpul lui Marte de la Roma, fusese ridicat, probabil în vremea lui Caligula, un templu consacrat lui Isis și Serapis, distrus de un incendiu în anul 80 p.Chr., apoi refăcut în mai multe rânduri, de către Domițian, Hadrian și Severus Alexander⁷.

Dincolo de prezența oarecum ofensatoare a unor divinități orientale în apropierea centrului orașului, există un element cheie ce vine să înlăture acest neajuns. În hemiciclu templului în chestiune au fost amenajate nișe cu fântâni, decorate cu statui monumentale ale unor zei fluviali, ideea fiind apoi reluată și în cadrul vestitului *Canopus* de la *Villa Hadriana* din Tivoli, probabil la sugestia lui Hadrian însuși. În cadrul decorului monumental al aceluși hemiciclu al templului lui Isis și Serapis de la Roma erau incluse statuile mai multor zei fluviali cum ar fi Tibrul (actualmente la Muzeul Luvru), Euphratul (sau Okeanos?) (la Muzeul Arheologic din Napoli) sau Nilul (la Muzeul Vaticanului).

Prezența acestor statui tocmai acolo nu era însă deloc întâmplătoare, ci constituia imaginea integratoare a lumii romane, în vremea lui Hadrian și apoi Septimius Severus, când pacea și prosperitatea imperiului aveau să fie asigurate pentru o bucată de timp. Este cu atât mai interesant de urmărit ideea armoniei și echilibrului imperiului, ilustrată prin statuile zeilor fluviali, cu atât mai mult cu cât ambianța inițială a ansamblului decorativ amintit a încercat să fie păstrată în cadrul expozițional al Muzeului Vaticanului, așa cum o dovedește și o gravură a unui anonim flamand (sau italian?) din sec. al XVII-lea⁸.

Iată cum reprezentările figurative ale unor divinități, având inițial semnificații strict locale, ajung să dobândească în ochii celor obișnuiți cu mesajul ideologiei imperiale sensul integrator al romanității. În cele ce urmează vom examina sursele iconografice ale reprezentărilor figurative ale zeilor fluviali, pentru a putea înțelege mai bine și piesa descoperită recent la Apulum.

2. Iconografia reprezentărilor zeilor fluviali.

Este important de știut că inițial asemenea personificări ale cursurilor de apă au îmbrăcat imaginea unui monstru marin (de obicei triton, devenit ulterior

---

⁷ Coarelli 1998, p. 194-195.

⁸ Gravură în aquaforte, al cărei autor anonim, probabil din sec. XVII, se păstrează actualmente la British Museum, Londra.

un acolit în cadrul compoziției figurative, așa cum se va vedea). Treptat, pe măsură ce arta romană își însușește antropomorfismul statuariei grecești, imaginea monstroasă se „umanizează”, iar tipul iconografic rezultat avea să se răspândească, cu minime diferențieri, peste tot.

Există cel puțin un fragment de text clasic, aparținând lui Strabo, ce pare a sugera suportul necesar înțelegerii primului tip figurativ de reprezentare, chiar dacă în pasajul citat mai jos nu e vorba de un monstru marin, ci terestru. Autorul amintește la un moment dat cum anume se ajunge la personificarea unui fluviu, Acheloos, din Tessalia. O monedă din 219-211 a.Chr., de la Oinidai, constituie chiar o ilustrare aproape perfectă a spuselor lui Strabo⁹ (**Fig. 5**): „... *Dar cei care își fac o preocupare de credință în a explica miturile și de a desprinde din ele elementul istoric, pretind că dacă am compara pe Acheloos unui taur (ca și alte fluvii afară de el) este tocmai pentru a aminti astfel mugetul apelor sale repezi atunci când își schimbă direcția și se ramifică, ceea ce oamenii locului numesc „coarne”; alteori și-l reprezintă apoi sub forma unui șarpe, vrând să amintească astfel numeroasele lui sinuozități; în sfârșit, varianta unui cap de taur pus unui trup de om nu ar fi decât varianta primului simbol amintit*” (Strabo, Geografia, X, 2, 19).

Tot în direcția primului tip iconografic, personificând un monstru, ar putea fi amintită și o reprezentare a Rhinului, cu trăsăturile îngroșate ale unui chip uman, având coarne de taur, iar părul cu șuvițele intens reliefate, sugerând tocmai meandrele tumultoase ale cursului de apă (**Fig. 6**)¹⁰.

Sub influența antropomorfismului artei grecești, așa cum s-a subliniat în multiple rânduri, zeii romani dobândesc trăsături umane și pentru o identificare mai precisă și ușoară, li se alătură fie alte personaje secundare (acoliți), fie obiecte legate de activitatea sau rolul lor (atribute).

Cel de-al doilea tip iconografic de reprezentare a zeului fluvial, mai răspândit decât primul, îl constituie un personaj masculin, înfățișat într-o postură extrem de personalizată, cum se va vedea, însoțit uneori de acoliți (deseori creaturi marine) și ținând în mâini câteva atribute caracteristice al căror sens va fi și el explicat pe scurt.

Așadar este vorba de un personaj masculin stând întins, uneori sprijinindu-se cu spatele pe o stâncă, reprezentat cu torsul și capul în perspectivă frontală, iar picioarele văzute în profil, cel drept dispus în unghi drept, într-o poziție flexată, iar cel stâng, flexat și el, trecut însă pe dedesubt, în golul creat de

⁹ Imaginea monedei în chestiune:

http://www.forumancientcoins.com/moonmoth/coins/oinidai_001.html.

¹⁰ Imaginea monumentului în chestiune:

https://www.google.ro/search?q=rhine+river+god&biw=1024&bih=677&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0CCgQsARqFQoTCK2Zw-vhqscCFYUJGgodqTMI_g&dpr=1#imgrc=8nw7yw2Cuwl-PM%3A.

poziția primului. În general, sub raport strict formal, această atitudine luată izolat nu constituie o notă caracteristică doar acestui zeu, ci s-ar putea spune că este comună și altor tipuri de reprezentări sacre, în special feminine. Ceea ce individualizează reprezentarea în acest caz sunt acoliții și atributele pe care le vom trece în revistă, cu mențiunea că acestea pot lipsi în unele cazuri, ca la piesa descoperită recent la Apulum.

Un fragment de pictură murală, provenind de la Casa Vestalelor de la Pompei, descoperit în 1785 și păstrat la Luvru, constituie un util punct de reper în această direcție. Este vorba de o compoziție cu trei personaje, două nimfe cu torsul dezgolit, ce țin în mâini un vas mare din care se revarsă apă, ce încadrează la mijloc un personaj masculin cu barbă, în atitudinea tipică de reprezentare a unui zeu fluviu, cu o urnă răsturnată alături, de unde iarăși izvorăște apă. Având în vedere că fragmentul compozițional provine de la Pompei, se poate presupune că fluviul personificat aici ar fi Sarno, râul ce curge în apropierea orașului¹¹. Există în această compoziție întregul sens simbolic sub care apare imaginea oricărui zeu fluviu, drept izvor al apei aducătoare de belșug și tămăduire (**Fig. 9**).

Personajele secundare – acoliții - ce apar în cadrul compozițiilor figurative elaborate sunt de cele mai multe ori din mediul acvatic, tritoni, delfini, crocodili, prezența lor sugerând câteodată și un anume zeu fluviu, cum ar fi de pildă Tibrul sau Nilul, cazurile cele mai cunoscute din seria tipologică în chestiune (**Fig. 7, 8, 10**).

Nu însă întotdeauna acoliții identifică precis despre ce anume zeu fluviu este vorba. Este bine știut că artizanii provinciali preluau frecvent diverse tipuri iconografice de divinități, fără a respecta fidel detaliile, pe care nici nu le puteau explica întrutotul de altfel. La Apulum, de pildă, un relief monumental din vechea colecție a muzeului, deși include în compoziția figurativă un triton și un delfin, poate identifica la rigoare Mureșul drept personaj principal, unde evident nu există delfini¹².

Drept atribute cheie ale zeului fluviu s-ar putea aminti vasul ținut de obicei în mâna dreaptă, semnificând chiar izvorul apei respective. Vasul în chestiune, o prezență mult mai vie decât acoliții, poate însă și el lipsi din cadrul compozițional, faptul explicându-se prin inabilitatea și ignoranța artizanilor provinciali.

Rezumând observațiile de mai sus se poate spune că schema definitorie de reprezentare a unui zeu fluviu rămâne invariabil poziția sa întinsă, cu torsul și

---

¹¹ Imaginea fragmentului de panou decorativ: <http://www.louvre.fr/oeuvre-notices/fragment-de-peinture-murale>.

¹² Deși compoziția figurativă include tritonul și delfinul, zeul fluviu personificat aici poate fi Mureșul. Vezi discuția asupra acestei chestiuni în Ciobanu 2008, p. 54-61 cu bibliografia piesei și Berciu, Băluță 1974, p. 582-587.

capul redat în perspectivă frontală, și picioarele flexate, cel drept în unghi drept, iar cel stâng îndoit sub acesta. Din jocul acesta al volumelor anatomice tratate în perspective diferite decurge și dificultatea artizanilor provinciali de a le pune în valoare cât mai corect. Statueta de la Apulum ce face obiectul analizei de față reflectă tocmai aceste inadvertențe de abordare plastică pe care le vom trece în revistă în continuare.

3. Probleme stilistice.

Firește că piesa de la Apulum, pusă alături într-o galerie de reprezentări figurative de acest tip, apare mai degrabă drept o prezență accidentală, lipsită de valoare artistică, ușor de observat de la bun început. Tocmai din acest motiv ni se pare nimerit a încerca discutarea ei sub raport stilistic într-un cadru mai restrâns, al antichităților de la Apulum, pentru a desprinde anume caracteristici și inabilități locale, comune și altor piese din acest centru al Daciei.

Pentru că la statueta de la Apulum capul, amovibil, a dispărut, ne vom opri cu observațiile asupra torsului. Arta provincială, cum bine se știe, scoate în relief o anume geometrizare inabilă a detaliilor anatomice. Torsul piesei despre care vorbim este tratat rudimentar aproape, cu pectoralii înfățișați ca două suprafețe aplatizate, fără efect volumetric. Exact aceeași manieră de tratare schematică se poate observa și la torsul zeului fluviu de pe reliefurile monumentale de la Apulum, din vechea colecție a muzeului¹³.

În aceeași manieră schematică sunt apoi tratate și mâinile, lipsite de atributele caracteristice. Mâna stângă, distrusă pe segmentul brațului spre umăr, apare sensibil disproporționată, cu palma evident mai mare. La reliefurile anterioare descoperite la Apulum, amintit înainte, deși mâna stângă apare integral cu detalii relativ corect figurate, volumetria este la fel de rudimentar reprezentată. În ceea ce privește mâna dreaptă, întrucât lipsește antebrațul, nu se poate stabili precis dacă zeul ținea sau nu atributul caracteristic, eventual vasul de unde izvorăște apa. La reliefurile amintite în locul acestuia apare un delfin, fapt ce constituie o abatere de la tipul iconografic consacrat, așa cum a mai fost amintit deja.

În sfârșit o remarcă interesantă ar fi de făcut asupra modului de tratare a faldurilor veșmântului, ce înfășoară la spate partea inferioară a corpului personajului. Pentru a avea o imagine cât mai exactă asupra acestui detaliu, este suficient a pune alături statueta de la Apulum de statuia Tibrului de la Luvru. În primul caz faldurile veșmântului ce înfășoară partea inferioară a corpului apar reprezentate sub forma unor incizii, paralele, fără logică volumetrică, conturând convențional o aglomerare aproape diformă. În cel de-al doilea caz, faldurile veșmântului urmăresc fidel volumetria corpului, sugerând forma difuză a fiecărui element anatomic.

---

¹³ *Supra* n. 8.

4. Observații finale.

Din cele consemnate se pot desprinde câteva concluzii menite să completeze o categorie de reprezentări figurative care, până în momentul de față, sunt mai puțin cunoscute în peisajul Daciei romane. Zeii fluviali sunt prezenți, deja prin două exemple amintite aici, într-un important centru portuar al provinciei cum a fost odinioară Apulum. Apoi, deși simbolica amplă de sensuri a acestui tip de divinități nu poate fi luată în discuție în această împrejurare, personificarea unui curs de apă, însemnat pentru activitatea comercială dintr-un oraș cum a fost Apulum nu poate fi un fapt întâmplător. Că este vorba tocmai de Mureș, în ambele cazuri amintite aici, sau de doar unul singur - statueta recent descoperită, are mai puțină importanță în contextul de față. Pe de altă parte, din întreaga provincie a Daciei, la Apulum sunt cunoscute până acum cele mai multe monumente cu reprezentări ale zeilor fluviali sau divinități acvatice asociate acestora, pentru a nu mai vorbi despre documentele epigrafice referitoare la neguțătoria de aici, toate constituind tot atâtea dovezi ale importanței portului roman ce prinde viață pe malul Mureșului și care a avut un rol însemnat în viața comercială a provinciei.

În ultimul rând un aspect interesant este legat de locul de descoperire a piesei discutate aici. Este vorba de *retentura sinistra* a castrului Legiunii a XIII-a Gemina, mai precis de un punct situat la aproximativ 25 m sud de *via decumana*, unde nu au fost semnalate, cu prilejul lucrărilor de sistematizare, alte vestigii. Cel puțin la prima vedere ar putea fi vorba deci de o descoperire arheologică în poziție secundară, luând în calcul și adâncimea relativ mică unde a fost reperată. Pe de altă parte, considerând dimensiunile și greutatea piesei, anevoios de deplasat pe distanțe mari, este evident că aceasta provine din perimetrul castrului și din apropierea locului unde a fost găsită. Pornind de la acest considerent, apropierea unei căi interioare de acces în perimetrul castrului, cum era *via decumana*, nu exclude existența de-a lungul acesteia sau a unei străzi secundare perpendiculare pe ea, a unei fântâni, cum a fost amintit deja¹⁴.

Din păcate nu se pot face considerații precise asupra cronologiei piesei în chestiune, întrucât trăsăturile stilistice și detaliile iconografice nu permit încă acest lucru. Ca simplă ipoteză de discuție se poate avea totuși în vedere perioada severiană, când există dovezi arheologice importante ale unor refaceri și amenajări ample ale castrului, legate de prezența aici a unor înalți demnitari

---

¹⁴ Cu privire la prezența monumentelor legate de divinitățile acvatice și a amenajărilor pentru aducțiunea apei în cadrul orașelor romane ale Daciei, vezi: Băeștean 2003 cu bibl.; *idem* 2008; două lucrări de referință în domeniu.

imperiali, dacă nu chiar a împăratului însuși, așa cum par să o sugereze recente documente epigrafice aduse de curând la lumină¹⁵.

**UNE NOUVELLE STATUETTE RÉCEMMENT DÉCOUVERTE À APULUM
AVEC LA REPRÉSENTATION D'UN DIEU FLEUVE - ÉLÉMENTS DE
MYTHOLOGIE COMPARÉE, QUESTIONS D'ICONOGRAPHIE ET DE STYLE**

RESUMÉ

Une nouvelle découverte faite à l'intérieur du camp de la Legion XIII Gémina, en *retentura sinistra*, une statuette d'un dieu fleuve (probablement une personnification du Mureș), permet une série d'observation sur le rôle de ce type de divinités dans la religion romaine. A partir du sens symbolique du Tibre, personnification du fleuve qui traverse la cité de Rome, toute une série de dieux fleuves viennent de s'intégrer dans le monde sacré des romains. La typologie des représentations figuratives se fonde essentiellement sur deux modèles iconographiques majeures: a) un monstre marin ou terrestre-triton, pieuvre ou taureau et b) un personnage masculin allongé, accompagné de quelques acolytes et attributs essentiels, tels que'un récipient d'où jaillit l'eau. La statuette du dieu fleuve découverte récemment à Apulum, vient de s'inscrire dans cette galerie célèbre de monuments, quoique ses qualités artistiques soient bien modestes.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Plan du camp de la Legion XIII Gemina (rouge – *via principalis*, *via praetoria*, *via decumana* ; bleu – *principia* ; magenta – endroit de la découverte de la statuette du dieu fleuve).

Fig. 2. Statuette du dieu fleuve d'Apulum – vue de face.

Fig. 3. Statuette du dieu fleuve d'Apulum – vue de derrière.

Fig. 4. Statuette du dieu fleuve d'Apulum – vue de haut.

Fig. 5. Revers d'une monnaie frappée à Oinidai entre 219-211 avec la représentation personnifiée de la rivière d'Acheloos.

Fig. 6. Statue monumentale avec la représentation personnifiée du Rhin – Cologne.

Fig. 7. Statue monumentale avec la représentation personnifiée du Tibre - Louvre; Paris.

Fig. 8. Statue du Tibre du Louvre dans les anciennes collections.

Fig. 9. Panneau figuratif avec la représentation d'un dieu fleuve et deux nimphes - peinture de la Maison des Vestales de Pompéi.

Fig. 10. Statue monumentale avec la représentation personnifiée du Nil - Vatican.

¹⁵ Este vorba de o serie de documente epigrafice descoperite în 2011 în *principia* castrului Legiunii a XIII-a Gemina, între care se remarcă o placă monumentală, inedită, dedicată Iuliei Domna, chiar de către soldații și ofițerii acestei legiuni; inscripția, alături de altele dedicate familiei Severilor descoperite la Apulum, a fost interpretată ca un argument, plauzibil de altfel, în favoarea prezenței aici, către sfârșitul anului 213 p.Ch., a împăratului Caracalla însuși sau a unor personaje de rang înalt din anturajul său, cu prilejul vizitei în Dacia.

Anexa

Fișa tehnică Statueta unui zeu fluviu de la Apulum (posibil Mureșul)

Dimensiuni

Lățime (la nivelul soclului parțial distrus) – 0,86 m

Înălțime – 0,65 m

Adâncime – 0,33 m

Diametrul orificiului de inserție a capului (lipsă acum) – 3,5 cm

Condițiile și locul descoperirii. Piesa a fost recuperată cu prilejul unor lucrări de înlocuire a pavajului de pe aleea de acces din spatele Muzeului Național al Unirii. Locul exact se află la aproximativ 9 m de linia gardului curții interioare a muzeului, la o adâncime de -0,80 m. Având în vedere planimetria castrului, locul exact corespunde unei distanțe de aproximativ 25 m sud de traseul *via-ei decumana*, probabil chiar pe aliniamentul unei străzi interioare secundare din interiorul castrului, perpendiculară pe aceasta (și evident paralelă cu *via quintana*, din spatele *principia-ei*).

Descriere. Piesa reprezintă un zeu fluvial în poziția caracteristică a acestui tip de divinități, însă fără vreun atribut identificator suplimentar. Capul era mobil și lipsește acum. La partea superioară a torsului piesei se mai poate observa orificiul de inserție pentru cap. Zeul este reprezentat în atitudinea binecunoscută, cu corpul relaxat, și spatele sprijinit de un suport aplatizat imposibil de identificat precis. Torsul este tratat extrem de rudimentar în volume aplatizate schematic sugerând musculatura pectorală. Brațele, dintre care cel drept este parțial distrus la nivelul superior al brațului, către umăr, sunt și ele figurate schematic cu disproporție evidentă a palmei mâinii stângi. Picioarele, văzute din profil, nu sunt clar individualizate. Picioarul drept, flexat în unghi drept, se ghicește sub faldurile veșmântului ce înfășoară partea inferioară a torsului. Picioarul stâng, flexat și el, și întors pe dedesubt, nu se mai păstrează integral. Fragmentul rămas este doar partea superioară, femurală. Și aici se observă o disproporție evidentă a mușchilor femurali mult exagerați în raport cu întregul corp. Tratarea plastică este evident schematică, fără preocupări de abordare a detaliilor anatomice.

Partea inferioară a torsului și parțial picioarele sunt înfășurate de faldurile unui veșmânt, reprezentat tot rudimentar. Faldurile sunt sugerate schematic printr-un șir de striuri paralele. La spate piesa este prelucrată, ceea ce indică faptul că era gândită pentru a fi privită din toate unghiurile. De aici și ipoteza, probabilă de altfel, că statueta aparținea decorului unei fântâni.

Material / tehnică. Calcar, provenind probabil din carierele de la Ighiu, prelucrat prin cioplire.

Loc de depozitare actual – curtea interioară a muzeului.

Abrevieri bibliografice:

- Băeștean 2003 - G. Băeștean, *Apa la romani*, Cluj-Napoca, 2003.
- Băeștean 2008 - G. Băeștean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008.
- Berciu, Băluță 1974
- I. Berciu, Cl. Băluță, *O zeitare fluvială la Apulum*, *Apulum*, XII, 1974, p. 582-587.
- Carettoni 1987 - G. Carettoni, "La X Regione – Palatium , L'Urbs : espace urbain et histoire (Ier siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.)", *Actes du colloque international de Rome (8-12 mai 1985)*, *Collection de l'Ecole Française de Rome*, 98, 1987, p. 771-779.
- Ciobanu 2008 - R. Ciobanu, "Divinități acvatice la Apulum : considerații iconografice și probleme de stil", *Apulum*, XLV, 2008, p. 54-61.
- Corbier 1992 - M. Corbier, "De la maison d'Hortensius à la curia sur le Palatin", *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité*, T. 104, N 2, 1992. p. 871-916.
- Coarelli 1998 - F. Coarelli, *Guide archeologique de Rome*, Paris, 1987.
- Dardenay 2010 - A. Dardenay, *Les mythes fondateurs de Rome – images et politique dans l'Occident romain*, Paris, 2010.

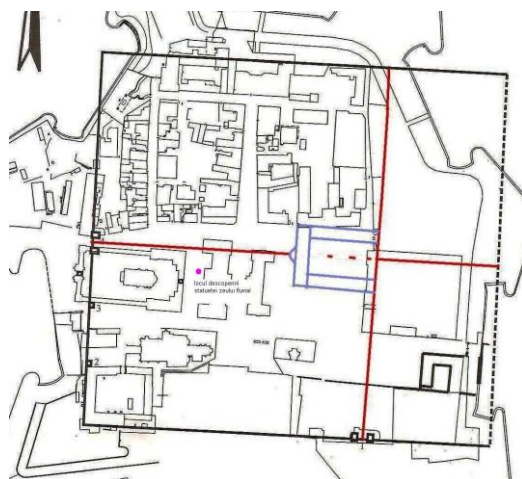

Fig. 1. Planul castrului Legiunii a XIII-a Gemina (roșu – *via principalis*, *via praetoria* *via decumana* ; albastru – *principia* ; magenta . locul descoperirii statuetei zeului fluviu).

Fig. 2. Statueta zeului fluviu de la Apulum- vedere frontală.

Fig. 3. Statueta zeului fluviu de la Apulum– vedere din spate.

Fig. 4. Statueta zeului fluviu de la Apulum – vedere de sus.

Fig. 5. Reversul unei monede emisă la Oinidai între 219-211 cu reprezentarea râului Acheloos.

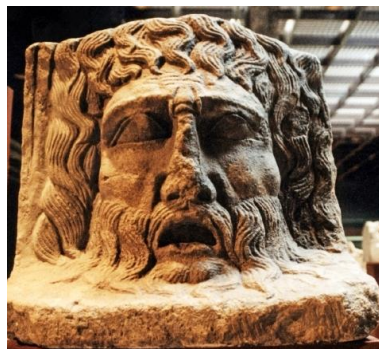

Fig. 6. Statuia monumentală cu reprezentarea personificată a Rhinului – Koln.

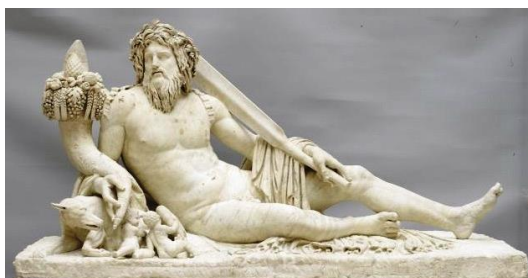

Fig. 7. Statuia monumentală cu reprezentarea Tibrului – Luvru, Paris.

Fig. 8. Statuia Tibrului de la Luvru în cadrul vechii colecții.

Fig. 9. Panou figurativ cu reprezentarea unui zeu fluviu și două nimfe – pictură din Casa Vestalelor Pompei.

Fig. 10. Statuia monumentală cu reprezentarea Nilului – Vatican.